

ש¹

המקרא ¹	ש ¹	לבשד ²	הערות מסורה המסייעות ללבשד
בר' טו, י	אותם	אתם	מ"ג-ש ¹ ד (מ"ק-לש): אותם ל"ט מל' בתור...*
" יז, ז	לדורתם	לדרתם	—
" טז	אותה	אתה	מ"ג-לשד (מ"ק-א): אותה י"ב מל'...*
שמ' יט, יט	בקל?	בקול	מ"ג-ד (מ"ג-שו, מ"ק-ש): הקל ו' חס' בליש'*
" כ, יד	הקלות	הקולת	מ"ג-שש ¹ ד: קלות ו' כתב כן...*; מ"ג-שש ¹ ו: אחד
" לט, יג	במלואתם	במלאתם	כתב קולת...; מ"ק-ד כאן: הקולת ל' כתוב כן
" לט	לט	לט	מ"ג-ד (מ"ק-ל): במלואתם ב' חד חס' אחד
" לט	לט	לט	מל'... קדמ' (שמ' כח, כ) מל'; מ"ק-ש שמ' כח, כ: במלואתם ל' כתב
" לט	לט	לט	מ"ג-לד (מ"ק-שו): את כל כליו ב'...*; מ"ג-ד: סימן דפסו' את מזבח הנחשת דאלה פקודי (כאן) אפ"ס נתני לחמי ומימי צמרי ופשתי שמני ושקויי (הו' ב, ז).
וי' יח, ל	מחקת	מחקת	מ"ג-ד: בחקת ה' חס' בליש'...*; מ"ג-ל: חקת ג' חסירין...*; מ"ג-שו: חקת ב' חס'...*
" כו, לב	היושבים	היושבים	מ"ג-אש ¹ ו (מ"ק-לקד): יושבים היושבים י' מל'...*; מ"ק-ל: היושבים ב' מל'
במ' ח, כ	הגרות	הגרת	מ"ג-שד (מ"ק-לשו): הגרות ב' מלי בתורה...*
" כח, ה	רביעת	רביעת	מ"ג-שוש: כל אור' רביעת כתב חס' י' בתר' בר מן ב' חד מנה' חס' י' קדמ'...* אחד שלמ' דשלמ'...*; מ"ק-ד במ' טו, ה: רביעית ל' מל' בתורה; מ"ג-לד (מ"ק-אש): רביעית ד' מל'...*
" ל, טו	אסרה	אסריה	—
דב' ח, יד	המציאך	המוציאך	—
" כא, יז	אונו	אנו	מ"ג-לד (מ"ק-אששו): אנו ג' חס'...

אתם. ראה לעיל (אתם ל' במ' יג, כו). אתה. ראה לעיל (אתה ב' שמ' לו, ז). בקול. ד בר' כז, כב; שו שמ' ד, ח; ש שמ' יט, טז. הקולת. ש שמ' ט, כט; שו ש"א יב, יז; ד תהי צג, ד; ש שמ' שם; שו ש"א שם. במלאתם. דל שמ' כח, כ. ואת כל מליה. לדשו שמ' לט, לו; ד מ"ס את 26. מחקות. ד וי' כ, כג; לשו יר' לא, לד. היושבים. אשו שופ' ו, י; לקד יח' ח, א; ל יר' מד, יג. הגרת. שדל וי' כד, ד; שו במ' ח, כב. רביעת.

- 1 בכמה מקומות הקריאה בשו איננה ודאי. מקומות מסופקים אלה לא הרבאו כאן; כגון: והפחלים? (בר' לח, כה), הורידוהו? (בר' לט, א), הדקות? (בר' מא, כד), והשמותי? (וי' כו, לב), מחור? (במ' לג, לג), המולכך? (דב' ח, טו).
- 2 ב — רק מתחילת שמות עד סוף במדבר.
- 3 מחורץ ליהושע, שופ' ויח'.
- 4 מ"ג-ד (ומ"ג-ל?) מתיחסת לכל לשונות 'חקות'; מ"ג-שו מתיחסת רק ללישונא ד'חקות'. וראה גם ע' 267, הערה 2.
- 5 תיבה זו איננה במ"ק-ל.
- 6 מ"ג-ד ומ"ק-ש מונות ג' מלאים מחורץ למלכים; מ"ג-ל ומ"ק-א מונות ד' מלאים — והרביעי הוא: כל מלכים.

ב. נוסח שני כתבי יד – או כתב יד אחד וד – הנסתר על ידי הערות המסורה של יותר מכתב יד אחד:

לב

המקרא	לב	ששד	הערות מסורה המסייעות לששד
וי' יט, ד	האלילים	האלילים	מ"ג-ש (מ"ק-לשד): אלילים האלילים ב' חסי'...
" כג, כ	הבכורים	הבכורים	מ"ג-ש (מ"ק-לשד): הבכורים ב' חד חסי' וחד מלי... בתריה (במ' כח, כו) מלי; מ"ק-ש: בפורים ג' מלי בתו'
במ' לה, יט	ימיתנו	ימתנו	מ"ג-לד (מ"ק-ששד): ימיתנו ה' חסי'...

לש

המקרא	לש	בשד	הערות מסורה המסייעות לבשד
בר' כז, לא	בעבור	בעברו	מ"ק-לש: בפעבר ב' חסי'; מ"ק-ד כאן: בפעבר ב' חסי'
שמ' לד, כד	גבולך	גבולך	מ"ג-ש, מ"ג-ד (מ"ק-אל), מ"ג-ל: ראה ל במ' כ, יז.
במ' ג, מג	שמות	שמת	מ"ג-לששד: שמות ט' מלי בתור'...*

לש¹

המקרא	לש ¹	בשד	הערות מסורה המסייעות לבשד
בר' יד, כב	הרימתי	הרמתי	מ"ג-שד: הרימתי ג'... קדמיה (כאן) הרמתי כתב'.
במ' טו, לט	תתרו	תתורו	מ"ק-שד כאן: תתורו ל' ומל'
דב' כד, יג	כבא ²	כבוא	מ"ג-שד (מ"ק-אלקש): [כבא] ו' חסי'...*
			מ"ג-ד: כבוא ב' מלי באו'...* וחד...; מ"ק-ש כאן: פבוא ב' מלי בתו' ויהי כבוא אברם (בר' יב, יד); מ"ק-ששד שם: פבוא ב' מלי בתו' ³

שש ב' טו, ד; ל במ' טו, ה; דא יח' מח, כ; ש במ' טו, ה. אנו ל נחמ' ז, לו; ד דב' כא, יז; א איוב יח, יב; ש דב' שם; ש איוב שם. האלילים. ש וי' יט, ד; ל וי' כו, א; שד וי' יט, ד. הבכורים. שלשד במ' כח, כו; ש וי' ב, יד. ימתנו. ל במ' לה, יט; ד ש"ב יד, ז; ש במ' שם; ש יר' נב, כז. בעבר. לשו בר' כז, י. שמת. לש במ' א, כד; ש במ' כו, נג; ד בר' ב, כ. הרמתי. שד בר' לט, טו. כבוא. שד שמ' לג, ט; אלק מ"ב י, ב; ש שמ' שם; ד בר' יב, יד.

1 התיבה איננה בב.

2 בשל יש סימן על גבי התיבה (כמין ו' הפוכה) – לאות, שהכתיב טעון תיקון.

3 ראה לקמן ו. 66. ב.

לד

הערת המסירה

המקרא	לד	בשש	הערות מסורה המסייעות לבשש ¹
וי' ה, יא	היא	הוא	מ"ג-ש"ד (מ"ק-לש): [כל אור' הוא כתב' בר מן י"א...]

בד

המקרא	בד	לשש ¹	הערות מסורה המסייעות ללשש ¹
שמ' ד, ג	השליכהו	השליכהו	מ"ג-ד: ונשליכהו י"ג חסריי' בליש'...; מ"ק-קד: השליכהו (תשליכון) י"ב חס' בליש'; מ"ק-ש: ונשליכהו י"א חסי בלשנו ¹ ; מ"ג-ד (מ"ק-לש ¹): השליכהו ד' (וכו') דאורי' (כאן) מל' אל בית היוצר (וכ' יא, יג) מל'.
" ה, ז	כתמל	כתמול	מ"ג-לש ¹ (מ"ק-שד): תמל ד' חס'...; מ"ק-ש: כתמול ד' חד חסי ושאר מלי
במ' ה, טו	האפה	האיפה	מ"ג-ש"ד, מ"ק-ש (מ"ק-ל): האפה ב' חס'... <small>אוצר החכמה</small>

ג. נוסח שני כתבי יד וגם ד הנסתר על ידי הערות המסורה של יותר מכתב יד אחד:

לש"ד

המקרא	לש"ד	בש	הערות מסורה המסייעות לבש
שמ' כה, כב ארן	ארן	ארן	מ"ג-ש"ד (מ"ק-לש): ארן ג' חס'... ¹

ד. נוסח שני כתבי יד – או כתב יד וד – שאיננו נסתר על ידי עדות ברורה של הערות המסורה:

לב – שש"ד

המקרא	לב	שש"ד	הערות מסורה המסייעות לשש"ד או ללב
בר' מו, יג	ושמרון	ושמרן	—
שמ' יד, כב	חמה	חומה	הערה המסייעת לשש"ד: מ"ג-אלש"ד: חומה החומה (וכו') וכל אוריתא דכות' בר מן ג' חס'... ¹
			הערה המסייעת ללב: מ"ג-ש: חמה ג' חסי... ²

הוא. ראה לעיל (והוא ל בר' יט, כ). השליכהו. ד מ"ס של 26; ק מ"ב ט, כה; ד שמ' כב, ל; ש בר' לו, כ; ד שמ' ד, ג; לשו זכ' יא, יג. כתמול. ל שמ' כא, כט; שו דב' ד, מב; ש בר' לא, ה; ד דב' יט, ד; ש בר' לא, ב. האיפה. שו"ש של וי' ה, יא. ארון. ראה לעיל (ארון ל שמ' לט, לה).

חומה. א מ"א כ, ל; לש"ד שמ' יד, כט; ש וי' כה, לא.

1 ראה גם ע' 69, הערה 5. 2 ראה לקמן ה. 8. א.

לש¹ – שד

המקרא	לש ¹	שד	הערות מסורה המסייעות לשד או ללש ¹
במ' י, י	חדשיכם	חדשכם	הערה המסייעת לשד: מ"ק-ד כאן: חדשיכם ל' חס'

בש¹ – לשד

המקרא	בש ¹	לשד	הערות מסורה המסייעות ללשד או לבש ¹
במ' א, יז	בְּשִׁמְתָּ	בְּשִׁמּוֹתָ	—

שד – לבש¹

המקרא	שד	לבש ¹	הערות מסורה המסייעות ללבש ¹ או לשד
במ' לג, נב	בְּמֹותָם	בְּמָתָם	—

שד – לבש

המקרא	שד	לבש	הערות מסורה המסייעות ללבש או לשד
במ' כב, ה	בער	בעור	הערה המסייעת ללבש: מ"ק-ד במ' כד, ג, טו: בְּעָר ב' חס'

אוצר החכמה

הערה המסייעת לשד: מ"ג-ש במ' לא, ח
(מ"ק-ש¹ שם): בעור ג' שם בר נשה מלי בתו...²

2. הרי אלו למעלה ממאתיים מקומות, שבהם נוסח הכתיב של אלבש¹ בתורה אינו אחיד. אולם למרות המספר הרב של המחלקות הרי כתיב המסורה הוא ודאי כמעט בכל מקום:

1 ראה לקמן ו. 17.

2 'בעור' כשם אדם מצוי שש פעמים בתורה: בלע בן בעור (בר' לו, לב), בלעם בן בעור (במ' כב, ה; לא, ח; דב' כג, ה), בלעם בנו בער (במ' כד, ג, טו). ומכאן, שמ"ק-ד, המונה ב' חסרים, סותרת את מ"ג-ש המונה ג' מלאים. לדעת אור"ת (במ' כב, ה), יש ליישב את הסתירה בדרך זו: המסורה המונה ג' מלאים מתייחסת רק לבעור שהוא אביו של בלעם; ואילו בעור שהוא אביו של בלע איננו נידון באותה מסורה. נמצא אפוא, שיש ד' 'בעור' שהם מלאים: א' 'בלע בן בעור' (בר' לו, לב), ג' 'בלעם בן בעור' (במ' כב, ה; לא, ח; דב' כג, ה) – וכנגדם רק ב' חסרים: ב' 'בלעם בנו בער' (במ' כד, ג, טו). ונמצאו שני המספרים מיושבים. ראייה להשערה זו מביא אור"ת בלשון זו: והכי נמי מסתברא דהא אנא לא אשכחית בכלהו מסורות דאמרי ג' מלאין בתורה אפי' חדא מניה... דליחשיב דבלע אלא כלהו אמרי ג' מל' בתו' ולא מסיימי.

ראייה זו נסותרת עתה על ידי מ"ג-ש המובאת כאן; שהרי זה לשונה: בעור ג' שם בר נשה מלי בתו' וסימנהון בלע בן בעור (בר' לו, לב) הרגו בחרב (במ' לא, ח) ואשר שכר עליך (דב' כג, ה). ומוכח מלשון זו, ששאר 'בער' הם חסרים: בלעם בן בער (במ' כב, ה) בלעם בנו בער (במ' כד, ג, טו); זאת, בניגוד למשתמע מ"ק-ד, המוסרת רק על ב' חסרים.

שני המניינים הסותרים האלה הובאו גם במ"ק-ד (בר' לו, לב; במ' כד, טו); ושניהם הובאו גם על ידי הרמ"ה; ועל סתירה זו שבדברי הרמ"ה כבר עמד אור"ת (במ' כב, ה).

וראוי לעמוד כאן על יחס המסירות למסורה. נוסח ש מתאים למסורת ד; נוסח ד מתאים למסורת ש; ורק נוסח ש¹ מתאים למסורת ש¹ עצמו.

א. בפסוקים המובאים לעיל 1. א הכתיב מוכח על פי עדות הרוב המכריע של ל^בשש^ד; וברוב המקרים הכתיב מוכח גם על ידי הערות המסורה. אותן הערות המסורה מצויות כמעט תמיד בכתבי יד שונים; ובדרך כלל הן מצויות גם באותו כתב יד עצמו, המציג את כתיב המיעוט. בכל הפסוקים האלה כתיב המסורה הוא ודאי.

ב. בפסוקים המובאים לעיל 1. ב, ג הכתיב מוכח רק על ידי הערות המסורה. אולם אותן הערות המסורה מצויות תמיד בכתבי יד שונים – או, לפחות, בכתב יד אחד ובד; ולא מצאנו הערת מסורה במקום אחר, המעידה עדות הפוכה. נמצא אפוא, שגם בפסוקים אלה כתיב המסורה הוא בחזקת ודאי.

ג. כנגד זה בששת הפסוקים המובאים לעיל 1. ד הרי כתיב המסורה מוטל בספק; שהרי אין שם עדות הרוב המכריע של ל^בשש^ד; וגם הערות המסורה אינן מכריעות בבהירות לטובת אחד הכתיבים: בשלושה מהפסוקים המובאים (ל^ב–שש^ד בר' מו, יג; ב^ש–לש^ד במ' א, יז; ש^ד–ל^בש^ו במ' לג, נב) לא מצאנו כל עדות מסורה; באחד מהם (ל^ש–ש^ד במ' י, י) מצאנו עדות מסורה רק בד בלבד; בשני פסוקים (ל^ב–שש^ד שמ' יד, כב; ש^ד–ל^בש^ד במ' כב, ה) מצאנו עדויות סותרות של המסורה; ונראה מהן, שכתיב פסוקים אלה תלוי – לא רק במחלוקת המסירות – אלא גם במחלוקת המסורות. נמצאת אומר: בששת הפסוקים האלה קשה לעמוד על הכתיב המתאים למסורה.

אולם ראוי להדגיש: ששת הפסוקים האלה הם בבחינת יוצאים מן הכלל המאשרים את הכלל. כי זה הכלל הנוהג כמעט בכל מקום בתורה: למרות המספר הרב של המחלוקות בכתבי היד הרי כתיב המסורה הוא אחיד; והוא מתקבל כמעט בכל מקום על ידי שתי אמות המידה שבידינו: על פי עדות הרוב המכריע של כתבי היד וד – ועל פי עדות הערות המסורה. ברוב המקרים שתי העדויות האלה משלימות זו את זו, והנוסח מתקבל על פי שתיהן כאחת; במיעוט המקרים הנוסח נקבע רק על פי אחת מהן; ויש רק מקרים מועטים מאד, שבהם הנוסח נשאר בספק.

3. נשוא עתה את כתבי היד השונים מבחינת התאמתם לכתיב המסורה:

כתיב ל' שונה מכתיב המסורה בקרוב ל-120 מקומות בתורה,

כתיב ב' שונה מכתיב המסורה בקרוב ל-65 מקומות בתורה,

כתיב ש' שונה מכתיב המסורה בקרוב ל-25 מקומות בתורה,

כתיב ש^ו שונה מכתיב המסורה בקרוב ל-20 מקומות בתורה.

וכך עלתה בידינו תמונה ברורה על טיב נוסח הכתיב של כתבי היד העתיקים: ל' מציג את הכתיב הרחוק ביותר מכתיב המסורה; אולם גם מידת הדיוק של ב' איננה עולה בהרבה על של ל'. כנגד זה נוסח הכתיב של שש^ו הוא קרוב לנוסח הכתיב של המסורה. אולם אף אחד מארבעת כתבי היד האלה איננו מציג את כתיב המסורה בטהרתו; אלא כתיב המסורה מתקבל בבהירות – כמעט תמיד בוודאות – על ידי השוואת הנוסחות המתחלפות של אל^בשש^ד. כי הנוסח האקלקטי הנבחר ממסירות אלה – על פי הכרעת הרוב או המסורה – מייצג את הנוסח המתאים למסורה.

הכתיב בנוסח המקובל

4. נעבור עתה אל הנוסח המקובל בישראל. נבדיל תחילה בין נוסח האשכנזים על פי רמ"ה-או"ת – לבין נוסח יהודי תימן. ונשווה את שני הנוסחים האלה אל הנוסח המתקבל מתוך לבשש"ד.

במקומות הבאים שונה נוסח האשכנזים מנוסח יהודי תימן:

א. מקומות שבהם כתיב המסורה הוא בחזקת ודאי:

המקרא	אשכנז	תימן	הערות מסורה המסייעות לנוסח יהודי תימן
בר' ד, יג	מנשוא	מנשא (לד')	מ"ק-ד כאן: מנשא ל' וחס'
" ז, יא	מעִינות	מעִינת (לד')	—
" ט, כט	ויהי	ויהיו (לשד) ¹	מ"ק-ש כאן: ויהיו פל-ימי-ג' בטע רא פס ²
שמ' כה, לא	תיעשה (ד) ³	תעשה (לבשש"ד) ¹	—
" כה, כו	האפוד	האפד (לבשש"ד)	מ"ג-שש"ד: אפוד האפוד ט' מלי בתורה... ⁴
דב' כג, ב	דכה	דכא (לשש"ד)	מ"ג-אלשש"ד: דכא ג'...; מ"ק-ד כאן: דכא ג' וכת' א'

ב. מקומות שבהם כתיב המסורה מוטל בספק:

המקרא	אשכנז	תימן	הערות מסורה המסייעות לאחד משני הכתיבים
במ' א, יז	בְּשִׁמּוֹת (לשד) ¹	בְּשִׁמַּת (בש"ד) ⁵	—
" י, י	חדשכם (שד)	חדשיכם (לש"ד)	ראה לעיל 1.ד, לש"ד-שד במ' י, י
" כב, ה	בעור (לבש)	בער (ש"ד) ⁶	ראה לעיל 1.ד, ש"ד-לבש במ' כב, ה

הרי אלה תשעה מקומות, שבהם נוסח האשכנזים שונה מנוסח יהודי תימן. בששת המקומות שהובאו כאן תחילה (א.) נראה, שנוסח התימנים מייצג את הכתיב המתאים למסורה. בשלושת המקומות האחרים (ב.) נראה, ששני הכתיבים יכולים להיות מתאימים למסורה. תשעת המקומות האלה הם המקומות היחידים, שבהם נוסח התורה שנוי במחלוקת אשכנזים ותימנים; בשאר כל המקומות שתי העדות האלה מציגות נוסח אחיד. נשווה עתה את הנוסח האחיד הזה אל הנוסח המתקבל מתוך אלבשש"ד ומסורת אלקשש"ד. השוואה זו תגלה את הממצא הבא:

האפד. שש"ד שמ' כה, כז; ד שם ד. דכא. א תה' צ, ג; לשש"ד דב' כג, ב.

- 1 רמ"ה מביא כאן את שתי הנוסחות, ואיננו מכריע ביניהן.
- 2 ראה לקמן ו. 72.
- 3 ראה מ"ק-ד כאן: תיעשה ל' מל'; הרי זו מסורת יחיד של ד, המסייעת לנוסח יחיד של ד.
- 4 ראה לקמן ו. 65.
- 5 ראה לקמן ו. 17.
- 6 דעת הרמ"ה איננה ברורה כאן; והשווה ע' 85, סוף הערה 2.

א. בכל מקום, שבו כתיב המסורה הוא ודאי, הרי הנוסח האחיד הזה מתאים לכתיב המסורה.

ב. בשלושת המקומות, שבהם כתיב המסורה מוטל בספק, הרי הנוסח האחיד הזה מתאים לכתיב ששוד (בר' מו, יג; שמ' יד, כב) או שד (במ' לג, נב).

נסכם עתה את תוצאות הבדיקה של נוסח התורה המקובל בישראל:

א. בכל מקום, שבו כתיב המסורה הוא ודאי, הרי נוסח התימנים מתאים לכתיב המסורה; ואף נוסח האשכנזים שונה מכתיב המסורה בששה מקומות בלבד.
ב. בששת המקומות, שבהם כתיב המסורה מוטל בספק, הרי נוסח התימנים וגם נוסח האשכנזים יכולים להיות מתאימים למסורה.

5. תיאור זה של נוסח התורה שבידינו יש בו כדי להפתיע. סופרי לבששוד ומסרניהם היו סמוכים לתקופת המסורה; ואף על פי כן לא עלה בידיהם להוציא מתחת ידיהם נוסח מתוקן. כולם שינו מכתיב המסורה במקומות לא מעטים; הממעט שינה בקרוב לעשרים מקומות; והמרבה שינה בקרוב למאה ועשרים מקומות. והעובדה, שאכן שינו כולם מכתיב המסורה, הוכחה לעיל למעלה מכל ספק. ואף על פי כן הנוסח המקובל בישראל היום – מאות שנים לאחר תקופת המסורה – זהה או כמעט זהה לכתיב המסורה. כל מהדורה של החומש – ובלבד שאיננה מהדורה מדעית – מתאימה לכתיב המסורה כמעט בכל מקום. מבחינת נוסח הכתיב היא טובה מן המעולה והמדויק שבכתיבי היד העתיקים.

6. דברים אלה ראויים לציון גם בגלל עובדה נוספת. כידוע, יש מקומות רבים, שבהם נוסח הכתיב של התלמוד, המדרש והזוהר שונה מנוסח הכתיב של המסורה¹. וסכנה גדולה היתה נשקפת לכתיב המסורה מחמת השפעות אלה שמחוץ למסורה. אולם גדולי המגיהים וחכמי הנוסח התגברו – לא בלי לבטים² – על סכנה זו. העדיפו בכל מקום את הנוסח המתאים למסורה, ודחו מפניו את נוסח הכתיב של התלמוד – אפילו במקום שלמדים ממנו הלכה; ואין צריך לומר, שלא התחשבו בנוסח התלמוד, המדרש או הזוהר, במקום שלמדים ממנו אנדה³. וזאת, למרות שספרים אלה נחשבו בכל הדורות כבעלי סמכות מוחלטת, ומעולם לא העז איש לחלוק עליהם בדבר קטן או גדול.

7. אולם למרות הזוהר הכמעט-גמורה שבין נוסח רמ"ה-או"ת לבין נוסח התימנים, הרי הם שונים זה מזה בדרך התהוותם. והבדל זה ראוי לעיון מיוחד.

1 חלק מהם הובא בגליון הש"ס לר' עקיבא איגר שבת נה, ב לתוספות ד"ה מעבירים כתיב.

2 לדעת רשב"א ורדב"ז, יש לסמוך על נוסח התלמוד במקום שלמדים ממנו הלכה (שור"ת רשב"א, רלב; שור"ת רדב"ז, חלק ד, קא); ואפילו רמ"ה נטה לפעמים לנוסח התלמוד: הפילגשם (בר' כה, ו), בלת (במ' ז, א). וראה על כל זה ברדוביץ' ע' 48–55.

3 כתיב המסורה ניצל – הודות לספרות הזוהר! 'שכבר למדנו מספרא דרעיא מהימנא בפ' פינחס על פסוק ויהי ביום כלות משה שאין לסמוך על המדרשים בענין מלא וחסר כשיחלקו על מציאות הספרים והמסורות' (אור"ת בר' כה, ו). על יסוד זה דחה אור"ת (וי' ד, לד) את כתיב 'קרנות' הנמסר בתלמוד; ומכאן, כנראה, דברי מ"ש שם: אנו הולכים אחר המסורת... אפי' היכא דנפיק מיניה דינא. וראה גם קסת הסופר שם ובפתיחה לחלק ב אות כח: אף הוא מביא את רעיא מהימנא כמקור להלכה זו.

נוסח רמ"ה-או"ת הוא נוסח אקלקטי מובהק. לא היה לפניו ספר מוסמך, שיכלו להעתיק אותו כמות שהוא; שכן –

אם באנו לסמוך על הספרים המוגהים אשר בידינו גם הם נמצאו בהם מחלקות רבות ולולי המסורות שנעשו סייג לתורה כמעט לא מצא אדם ידיו ורגליו במחלקות. וגם המסורות לא נצלו ממקרה המחלוקות כי גם המה נמצאו ביניהם מחלקות בכמה מקומות אך לא כרוב מחלוקת הספרים. ואם יאמר אדם לכתוב ס"ת כהלכתו ילקה בחסר וביתר ונמצא מגשש כעור באפלת המחלוקות ולא יצליח את דבריו למצוא חפצו. וגם אם יאמר החכם לדעת לא יוכל למצוא (מהקדמת רמ"ה לספר מסורת סייג לתורה).

משום כך היה עליהם לבדוק ספרים רבים ולהכריע בכל מקום על פי הרוב או על פי המסורה. וכך העיד רמ"ה על עצמו:

חשתי להחליץ ולדרוש ולחקור אחר הספרים המוגהים והמדוקדקים ואחר המסורות המדוקדקות ולעמוד על מחלקותם ולנטוש ספרים חדשים באו מקרוב וללכת אחר הישגים הנאמנים ולנטות בהם אחר הרוב כדרך שנצטוינו מן התורה בכל דבר המחלוקות ללכת אחרי הרוב שנאמר אחרי רבים להטות אולי אוכל לגדור גדרה של תורה בחסרות ויתרות למען יוכל אדם לכתוב ס"ת כהלכתו על פי הרוב.

(מהקדמת רמ"ה לספר מסורת סייג לתורה)

וכך מעיד על עצמו בעל או"ת:

והגהה זו עשיתי על פי עשרה ספרים כתיבת יד או יותר שכל א' מהם לא נכתב במאה זהובים ומהם קדמונים בני ת"ק או ת"ר שנה. ועל פי כמה מסורות כתיבת יד. ועל פי ספר מסורת סייג לתורה שחבר הרמ"ה ז"ל ועל פי קרית ספ' שחבר המאירי ז"ל ועט סופר לרד"ק וספר שמן ששון וספרים אחרים (מהקדמת או"ת).

וראוי לציין: הנוסח האקלקטי של רמ"ה-או"ת מתאים גם לנוסח האקלקטי של לבשש"ד, כפי שתואר לעיל. ואף על פי ששתי הנוסחות האלה נוצרו רק על פי הכרעת הרוב – ומקורותיהן שונים זה מזה – הרי הנוסח העולה מבין כולם שוה כמעט בכל מקום. והרי מכאן ראייה לדרך העבודה המוצעת כאן: שיטת ההכרעה על פי הרוב ועל פי המסורה קרובה להביא לידי נוסח מתוקן. אילו בחר הרמ"ה בנוסח דיפלומטי על פי אחד מהספרים שלפניו – ואילו העתקנו אנחנו נוסח דיפלומטי של אחד מספרי לבשש"ד – אין ספק, שהיו מתקבלות שתי נוסחות השונות זו מזו בהרבה; וסטיית שתיהן מנוסח הכתיב של המסורה היתה גדולה הרבה יותר.

כנגד זה מקורות הנוסח התימני אינם ידועים לנו. אין להניח, שנוסח זה הושפע מהכרעות הרמ"ה; אף לא שמענו על חכם אחר מחכמי הנוסח, שהשפעתו היתה ניכרת בקהילות תימן. על כרחנו אנחנו אומרים, שנוסח התורה היה מקובל בידי יהודי תימן מימים ראשונים. סופריהם יכלו 'לסמוך' על הספרים המוגהים אשר בידיהם, ולא 'נמצאו בהם מחלקות רבות'; משום כך 'אם יאמר אדם לכתוב ס"ת כהלכתו, לא ילקה בחסר וביתר', אלא 'יצליח את דבריו למצוא חפצו'.

8. אולם עצם העובדה הזאת מעוררת תמיהה. כי כבר ראינו, שאפילו ראשוני הסופרים לא הצליחו לכתוב נוסח מתוקן של התורה. והערבוביה של נוסח התורה – המתוארת בדברי רמ"ה – איננה תופעה של התקופה המאוחרת, אלא שרשה עוד בימים הקרובים לתקופת המסורה. מהיכן השיג יהודי תימן את הנוסח המעולה של התורה, התואם למסורה בכל פרט? הלכה זו, שהיתה רופפת בכל הדורות – איך היתה מאוששת בידיהם?

דומה, שיש לכך רק פתרון אחד. הסופרים של כתבי היד התימנים נהגו לציין, שכתבו 'על תקן הספר הידוע במצרים'¹; הוא הספר הכולל ארבעה ועשרים ספרים² שהיה בירושלים מכמה שנים להגיה ממנו הספרים ועליו היו הכל סומכין לפי שהגיהו בן אשר ודקדק בו שנים הרבה והגיהו פעמים רבות' (רמב"ם, הלכות ספר תורה, פ"ח ה"ד). אין להניח, שכל סופרי התימנים הטריחו עצמם למצרים כדי להעתיק מן הספר הזה; אך אין גם סיבה לומר, שאותה טענה היא נטולת כל יסוד.

ידועה השפעת הרמב"ם על יהודי תימן. עצם העובדה, שהם זנחו את הניקוד העליון שבידיהם ועברו אל הניקוד הטברני – מקורה, כנראה, בהשפעה זו. כי 'הספר הידוע במצרים' כתוב בניקוד טברני. העתק מנוסח הספר הזה הגיע, כנראה, אל יהודי תימן; ממנו למדו את הניקוד הטברני³; וממנו למדו גם את נוסח הכתיב של התורה! אם נכונים דברים אלה, נמצינו למדים, שהספר הידוע שבמצרים היה שונה עקרונית מכל כתבי היד הידועים לנו. שכן רק הוא לבדו הציג נוסח מתוקן של כתיב המסורה; ונוסח דיפלומטי מתוך הספר הזה זהה עם נוסח אקלקטי מתוך שאר כתבי היד – ואף מעולה ממנו.

9. דומה, שיש בידינו הוכחה נוספת לכך. הספר שזכר בדברי הרמב"ם זהה, כנראה, עם כתר ארם צובה (=A). והנה נוסח התורה של א' ושרף ברובו, ולא שרדו ממנו אלא הפרקים האחרונים של ספר דברים. אולם גם הפרקים המעטים האלה מצביעים בכיוון ההנחה הזאת. א' שרד מן דב' כח, יז (מתיבתא ומשאריתך). בפרקים מעטים אלה הרי לש' סוטים מנוסח הרוב במקומות אחדים: ל' – בארבעה עשר מקומות; ש' – בארבעה או בחמשה מקומות; כנגד זה אין בפרקים אלה אף סטייה לא בש' ולא בא'. דבר זה רומז, לפחות, שאש' הם מן המעולים שבכתבי היד העתיקים.

אולם אם נכונה ההנחה שהובעה לעיל, הרי א' אינו רק טוב מל' בש', אלא הוא גם טוב מש'; וביתר דיוק: אין הוא רק טוב יחסית לשאר כתבי היד, אלא הוא בבחינת "טוב מוחלט"; הוא המייצג את נוסח המקרא על פי המסורה.

ויש בידינו דרך להעמיד גם טענה זאת במבחן. לשם כך יהיה עלינו להשוות את נוסח א' לנוסח לקשוד בנ"ך. אם יתברר, שרק נוסח א' לבדו זהה בכל מקום עם נוסח הרוב של לקשוד ומסורותיהם – כבר הוכחה טענתנו. כי רק נוסח א' לבדו מייצג בכל מקום את הנוסח המוסמך על פי המסורה; הוא שנתן גם לסופרי תימן את הנוסח המעולה של התורה. בחלק השני של הספר הזה נבדוק את נוסח א' לקש' בנביאים. בדיקה זו תאמת את הנחתנו על ייחודו של א' בין כתבי היד העתיקים.

1 ראה גושן, כתבי יד, ע' 48. 2 ראה הרב קאפח, ע' רסב ואילך; גושן, הנוסח הטברני, הערה 133.

3 ראה גושן, כתבי יד, ע' 48.

סיכום הדיון בנוסח התורה¹

10. נסכם עתה את תוצאות הבדיקה של נוסח התורה לפי מקורותיו השונים.

ניקוד התיבות של כתבי היד אחיד כמעט בכל מקום; כנגד זה נוסח הכתיב של כתבי היד אינו אחיד כלל. הניקוד של כתבי היד מייצג אפוא את הנוסח המקורי של המסורה. כנגד זה נוסח הכתיב של המסורה מתקבל רק מתוך השוואת כתבי היד כולם – בדרך ההכרעה על פי הרוב ועל פי המסורה.

היפוכו של דבר בנוסח המקובל בישראל. כאן נוסח הכתיב כמעט זהה לכתבי המסורה; ואילו הניקוד המקובל בישראל אינו משקף על דיוקה את המסורת הטברנית המקורית.

תופעה זו, המתמיהה במבט הראשון, משקפת את התפתחות היחס שבין מקרא למסורת. הרי זה מן המפורסמות, שאותיות התורה קדמו לניקודה ולטעמיה. האותיות הן איפוא העיקר, ואילו הניקוד והטעמים הן בבחינת תוספת. אולם דבר זה נכון רק מבחינת היחס שבין כלל האותיות לבין הסימנים החיצוניים של הניקוד. אך אין בכך כדי להוכיח דבר על עצם היחס שבין מקרא למסורת.

אנחנו מוצאים, שחכמי התלמוד לא היו בקיאים בחסירות וביתירות (קידושין ל, א). אך אין לנו כל רמז לכך, שלא היו בקיאים בדרכי הקריאה של התיבות. ההיפך הוא הנכון. במקומות רבים נאמר: אל תקרי... אלא.... אולם אין אומרים 'אל תקרי' אלא למי שיש בידו מסורת קריאה מקובלת². דומה, שאין ראיות רבות לכך, שקריאת התיבות בימי התלמוד היתה שונה מן הקריאה בתקופה מאוחרת; זאת, בניגוד גמור למה שהוסבר כבר לעיל ביחס לטקסט האותיות.

נמצא, שכך יש לתאר את נוסח התורה בתקופה שלפני המסורה. קריאת התיבות היתה ברורה ונהירה לכל. ואילו טקסט האותיות – מבחינת חסירות ויתירות – היה עדיין בבחינת בקעה פרוצה. חכמי המסורה מצאו בקעה זו וגדרו בה גדר. וזה היה איפוא תפקידם ביחס לכתבי האותיות וקריאתן: הם לא פסקו איך לקרוא את האותיות המקובלות – אלא היפוכו של דבר: הם פסקו איך לכתוב את הקריאה המקובלת.

מבחינה זו קדמה איפוא תורה שבעל פה לתורה שבכתב. חכמי המסורה קיבלו מקודמיהם את הקריאה כתורה שבעל פה – וקבעו לה סימני ניקוד וטעמים. לטקסט זה של התורה שבעל פה קבעו אחר כך את הנוסח הסופי של התורה שבכתב.

משום כך אתה מוצא, שהרוב המכריע של קביעות המסורה מתייחס למלים הגויות – ולא לתיבות כתובות³. אין המסורה מתייחסת לצירוף מסויים של אותיות – כדי לקבוע את

1 סיכום זה מתייחס רק לניקוד ולכתיב; שכן רק בשני הנושאים האלה מידת הדיוק שבכתבי היד שונה מוז שבנוסח המקובל; אשר לטעמים, כבר עמדנו על כך בסוף הפרק על הטעמים: מידת הדיוק של הנוסח המקובל איננה פחותה מוז של בש¹.

2 ראה על כך ברדוביץ, ע' 76 הערה 1.

3 דבר זה בא לידי ביטוי בין השאר בהתייחסות לתיבה, שיש בה קרי וכתבי; לעולם התיבה נידונה במסורה על פי הקרי, ולא על פי הכתיב.

הדרכים השונות של קריאתן; אלא היא מתייחסת לצירוף של הגאים ותנועות – כדי לקבוע את הדרכים השונות של כתיבתם¹. שכן המלים ההגיות של המקרא הן היסוד שקדם לאנשי המסורה; ליסוד זה נתנו את התיבות הכתובות וקבעו את נוסחן הסופי².

אין זה איפוא אלא טבעי, שהניקוד הוא אחיד בכתבי היד, ואילו כתיב התיבות שנוי במחלוקת. שתי התופעות האלה אינן אלא המשך למצב שקדם למסורה. עדיין לא נשתכחה התורה שבעל פה המקובלת; ואילו התורה שבכתב "המחודשת"³ עדיין לא פשטה בכל ישראל. וגם בתקופה הסמוכה לאנשי המסורה עדיין לא היו בקיאים בחסירות וביתירות – ממש כבתקופת התלמוד⁴.

על רקע זה יש להעריך את המפעל ההיסטורי של הרמ"ה. מצב הספרים שבימיו מתואר בבגירות בהקדמה לספרו – וכבר הובאו הדברים לעיל. אך כאן יש להבליט בייחוד את ההשוואה לחכמי התלמוד. וכך הוא טוען: חכמי התלמוד לא היו בקיאים בחסירות ויתירות; וכל שכן שנתקיים בנו בעונותינו לכן הגני יוסיף להפליא את העם הזה הפלא ופלא ואבדה חכמת חכמיו ובינת נבוניו תסתתר' (מהקדמת הרמ"ה לספר מסורת סייג לתורה).

אכן עד שלא בא הרמ"ה היה כתיב המסורה בבחינת הלכה ואין עושין כן. הסופרים המשיכו להעתיק מן הספרים שלפניהם – כדרך שעשו בתקופה שלפני המסורה; נמצא, שעדיין לא היו 'בקיאים בחסירות וביתירות'. ואילו המסרנים רשמו את המסורות – על פי הנוסח שנקבע בידי חכמי המסורה. אך אלה לא נגעו במלאכתם של אלה אלא במקרים נדירים בלבד; כביכול, "אנן בדידן ואינהו בדידהו".

זו היתה איפוא חשיבות מפעלו של הרמ"ה. הוא קבע את נוסח התורה על פי המסורה – לא כהלכה עיונית – אלא כהוראה מעשית. באותה שעה הוא השלים, לאמיתו של דבר, את מפעל המסורה. בבית מדרשו של הרמ"ה יצא נוסח המסורה מן הכח אל הפעל – ומשם הוא פשט בכל ישראל.

וכך יפה כוחם של הדורות האחרונים אפילו מכח חכמי התלמוד; שכן – בזמן הזה אנן בקיאים בחסירות ויתירות אף שבזמן הש"ס לא היו בקיאים שכבר ישב על מדוכה זו הרמ"ה ז"ל ובירר הכל כשמלה (אבני נזר, יורה דעה, סימן שנו, סעיף ה).

1 כך לדוגמה: המסורה קובעת, שצירוף התברות Saba כתוב בדרך כלל: צבא – פרט לפעם אחת: צבה (מ"ק"ד במ' ה, כא). כנגד זה קשה להעלות על הדעת, שייאמר במסורה: צירוף האותיות 'מצבה' נקרא בדרך כלל במ' פתוחה ובצ' צרויה – ורק פעם אחת הוא נקרא במ' חרוקה ובצ' קמוצה (זכ' ט, ח).

אף על פי כן יש מקומות מועטים, שבהם המסורה מתייחסת לצירופי אותיות, ולא לצירופי הגאים; וראה לדוגמה לקמן ו, 51, 61. אך אלה אינם אלא בבחינת חריגים, המאשרים את הכלל.

2 אין צריך לומר, שחכמי המסורה לא בדו את הנוסח מלבם, אלא קבעוהו על יסוד הספרים שלפניהם. אולם בדורות שלפני המסורה היה כל סופר מעתיק מן הספר שלפניו, ולא היתה כל הכרעה בין הנוסחות; ואילו חכמי המסורה פסקו הלכה סופית באותה סוגיה.

3 השוה את לשון השואל בשו"ת הרשב"א סי' רלב: ואין אנחנו חוששין לספרי התלמוד לתקן הספרים לשנותם... ואין נחוש לספרי המסורה חדשים מקרוב באו. וראה על כך ברדוביץ, ע' 51, 52.

4 ספרים אחדים היוצאים מכלל זה – כגון 'הספר הידוע במצרים' – אינם משנים את התמונה הכללית. הללו לא היו אלא בבחינת מיעוט, והשפעתם לא היתה ניכרת ברוב ישראל. עדים לכך הם דברי רמ"ה בהקדמה לספרו. וראה עוד בהמשך כאן.

תיאור זה, המובא כאן בשם אחד מגדולי חכמי ההלכה, הוא ציור מדויק של התהליך ההיסטורי. נוסח הכתיב של התורה עדיין לא היה קבוע סופית בתקופת התלמוד. הוא נקבע כמשנה עיונית רק על ידי חכמי המסורה. והוא נתקבל למעשה בכל ישראל רק בכח ההוראה של הרמ"ה.

תהליך הפוך עבר באותו זמן על נוסח הקריאה. נוסח זה היה בתחילה בבחינת תורה שבעל פה, וזו עלולה להשתכח מן הלב. שבטי ישראל התרחקו זה מזה ונדדו מגולה לגולה. הריחוק המקומי הביא בעקבותיו פילוג לשוני. הבדלי המבטאים שבין הארצות השונות הן אות לפילוג הזה.

נדודי ישראל בגלויות אינן הסיבה היחידה לשכחת נוסח הקריאה. שכן כללי ההתפתחות של כל הלשונות חלים גם על לשון הקודש. וקריאה הנמסרת רק כתורה שבעל פה עלולה להשתנות במרוצת הדורות.¹

צדקה עשה הקב"ה עם ישראל, שהעמיד את חכמי הניקוד על אם הדרך של היציאה לגלות. הללו הפכו את תורת הקריאה שבעל פה לתורת הניקוד שבכתב. ודרכו של נוסח כתוב לשמור על טהרתו המקורית – יותר מקריאה הנמסרת בעל פה.

בהמשך הדורות נתהפך איפוא היחס שבין קריאה לניקוד. חכמי המסורה היו מנקדים על פי הקריאה שבעל פה; הדורות המאוחרים היו קוראים על פי הניקוד שבכתב.

אולם גם הניקוד הכתוב לא היה מובטח מפני תהפוכות ושינויים. שכן דרכי הניקוד – בניגוד לדרכי הכתיב – תלויות בכללי הדקדוק. והללו פועלים לעתים קרובות בכיוון להשכחת מסורת הקריאה. זאת ועוד: סימנים הדומים זה לזה מבחינה גרפית עלולים להתחלף זה בזה; ויש להביא בחשבון גם את האפשרות של טעויות סופר גרידא. אף זו: יש להניח, שגם בתקופות מאוחרות לא נשתכח טיבם המקורי של הנקדים – המנקדים על פי מסורת הקריאה שבעל פה. וכך נוצרה זיקת גומלין בין קריאה לניקוד: משהתפתחה והשתנתה מסורת הקריאה, נשתנו גם סימני הניקוד; והשינויים שחלו בניקוד הביאו לידי שינויים בדרכי הקריאה.

עבודתם השקודה של חכמי האחרונים – מאו"ת ומ"ש ועד רש"ד ורו"ה – עצרה בסופו של דבר גם את התהליך הזה. נקבעו נוסחות של ניקוד, כדרך שנקבע בשעתו נוסח הכתיב. נוסחות אלה אינן זהות בכל מקום עם הנוסח המקורי של המסורה. מהן לומד הקורא את תורת הקריאה.

וכך נתהפך עתה היחס שבין מקרא למסורת. לשעבר היו המלים ההגיות בחזקת נתון קבוע; על פיהן ניקד הנקדן, והמסרן קבע להן את כתיב המסורה; אלא שכתיב זה עדין לא פשט בכל ישראל. עתה כבר נתהפכה הקערה על פיה. כתיב המסורה הוא בחזקת נתון קבוע, והוא פשט בכל ישראל; לכתיב זה מוסיף הנקדן את הניקוד על פי מסורת הניקוד שנקבעה לאחרונה; והתיבות המנוקדות הופכות בפי הקורא למלים הגיות. אך הללו אינן זהות בכל מקום עם מסורת הקריאה המקורית.

1 המסורות השונות של קריאת המשנה והתלמוד יכולות לשמש דוגמה לכל זה.

זו משמעות התופעות, שעמדנו עליהן כאן. ויש לכך לא רק חשיבות עיונית, – אלא גם תוצאה מעשית. שכן בדורנו נעשים נסיונות שונים להחזיר למקרא את נוסח המסורה – על יסוד כתבי היד שנתגלו לאחרונה; זאת מתוך הנחה, שנוסח המקרא התפתח ונשתנה מאז תקופת המסורה. אולם בעניין זה יש להסיק שתי מסקנות מן הדברים שנתבארו כאן. בנוסח הניקוד חלו באמת שינויים מסויימים; הללו טעונים הגנה – אם מבקשים לחזור אל הנוסח המקורי על פי המסורה. אולם שינויים אלה הם מועטים יחסית. כולם הובאו בפרק הראשון – במידה שהדברים נוגעים לתורה; החזרה אל נוסח המסורה חשובה בכל המקומות האלה. בחלק מהם היא עשויה לשנות גם את תפיסתנו הדקדוקית – או את המשמעות הפרשנית של המקראות; הכל כפי שנתבאר שם.

גם בנוסח הכתיב חלו שינויים – בהשוואה אל כתבי היד. אך הללו אינם טעונים הגנה, אם מבקשים לחזור אל הנוסח על פי המסורה. שכן הנוסח המקובל בישראל – נוסח רמ"ה – או"ת ובייחוד נוסח יהודי תימן – הוא הוא הנוסח המקורי על פי המסורה. כל חזרה אל נוסח אחד מכתבי היד יש בה משום נסיגה, המתעלמת מן ההשגים שהושגו על ידי חכמי ישראל. דבר אין לה ולהחזרת כתיב המסורה לקדמתו.